

Kontroliuojami kultūriniai ryšiai su užsieniu

Sovietų okupacija nutraukė natūralią Lietuvos kultūros raidą. Didžiajai kultūrinio elito daliai nuo sovietinės prievartos pasitraukus į Vakarų, ji buvo dirbtinai padalyta į du vienas nuo kito hermetiškai izoliuotus pasaulius, kurie vystėsi visiškai skirtingomis sąlygomis. Išeivijos menininkai ir intelektualai mėgino tęsti nepriklausomybės metais subrendusią modernios tautinės kultūros tradiciją. Naujos egzistencinės patirtys ir kitokia kultūrinė aplinka kai kuriems iš jų atvėrė platesnes savirealizacijos galimybes ar suteikė papildomų impulsų kūrybai, tačiau kita vertus, betarpiško ryšio su gimtuoju kraštu trūkumas irgi smarkiai varžė jų kūrybines potencijas. Tuo tarpu meninė kūryba ir humanitariniai mokslai Lietuvoje bent jau per pirmąjį okupacijos dešimtmetį pirmiausia atliko režimo ideologinio įrankio funkciją, o jų sąsajos su prieškarine kultūrine tradicija buvo labai ribotos. Kita vertus, pokario metais Lietuvoje subrendusi nauja kultūrininkų karta, skirtingai nei vyresnės generacijos atstovai, kurie aktyviai dalyvavo įtvirtinant režimą ir buvo smarkiai ideologiškai angažuoti, buvo psichologiškai geriau pasirengusi atkurti nutrūkusius ryšius su išėivijoje išsaugota kultūrine tradicija. Chruščiovinio „atšilimo“ sąlygomis kiek prasivėrus „geležinei uždangai“, vėl atgijo ir Vakarų kultūros trauka. Dėl ribotų tiesioginės komunikacijos galimybių, kalbinio barjero, išėivija natūraliai galėjo tapti svarbiu grįžimo į Vakarų kultūros lauką tarpininku.

Išeivijos politinės ir kultūrinės įtakos neutralizavimas buvo vienas iš aktualiausių sovietų režimo uždavinių per visą okupacijos laikotarpį. Kita vertus, ne mažiau svarbu, ypač vietiniams režimo talkininkams, buvo užsitikrinti bent dalies išėivijos palankumą. Per pirmąjį okupacijos dešimtmetį tokios paramos režimas galėjo tikėtis tik iš negausios ir minimalią įtaką turėjusios prokomunistinės išėivijos grupės, kurią atstovavo tokios figūros kaip Antanas Bimba ar Rojus Mizara. Po J. Stalino mirties, kai neišvengiamo karinio konflikto su kapitalistiniu pasauliu viziją pakeitė taikios komunizmo ekspansijos arba „taikaus sambūvio“ doktrina, tokia padėtis negalėjo tenkinti sovietų režimo. Todėl buvo pradėta ieškoti naujų darbo su išėivija metodų. Gan greit buvo subrandinta idėja, kad vienas iš geriausių kelių suvilioti didesnę dalį išėivijos galėtų būti kontroliuojami kultūriniai ryšiai. Lietuvos aneksijos nepripažinimo politikos kontekste išėiviams tokie ryšiai atrodė mažiau pavojingi nei bendravimas su okupuotu kraštu ekonominėje ar juo labiau politinėje plotmėje, tačiau režimui jie turėjo didžiulę vertę, visų pirma, didinant jo legitimumą krašto viduje. Taigi nors ir vedinos skirtingų tikslų kultūriniu bendradarbiavimu buvo suinteresuotos

visos pusės: grįžti į natūralią kūrybos terpę trokštantys išeivijos menininkai, prarastos kultūrinės tradicijos ieškanti humanitarinė inteligentija Lietuvoje ir savo padėtį sustiprinti siekianti valdžia.

Atlikus tyrimą galima teigti, kad septintojo dešimtmečio viduryje pradėta aktyvi kultūrinių ryšių su išeivija paieška buvo gerai suplanuota sovietų režimo stiprinimo akcija. Svarbiausias jos tikslas buvo ne užmegzti autentišką dialogą tarp dviejų lietuvių kultūros šakų, o įrodyti sovietinės Lietuvos kultūros pranašumą prieš išeivijos puoselėtą kultūrinę tradiciją, suskaldyti išeiviją. Tuo tikslu KGB kontroliuojamas Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetas nuosekliai stiprino „kultūrinio darbo laimėjimų“ sovietų Lietuvoje propagandą: išeiviams buvo masiškai siuntinėjamos valdžios numylėtų rašytojų knygos, rengiamos dailės kūrinių parodos, demonstruojami kino filmai. Svarbiausiais tokios propagandos ruporais tapo savaitraštis „Gimtasis kraštas“ bei nuo 1968 m. pradėtas leisti specialus, gausiai iliustruotas išeiviams skirtas kalendorius. Siekiant sužadinti platesnės išeivijos dalies simpatijas sovietų Lietuvai, stengtasi ne tik priminti gimtinės gamtos grožį, bet ir apeliuoti į tai, kad čia saugomas bei puoselėjamas tautinės kultūros paveldas.

Tuo tarpu išeivijos meninės, o juo labiau intelektualinės kūrybos reprezentacija Lietuvoje iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos buvo labai selektyvi, galimą neigiamą išeivių kūrybos poveikį stengtasi neutralizuoti atitinkamomis jos interpretacijomis. Nors pagrindiniai sovietų režimo tikslai plėtojant kultūrinius ryšius su išeivija visą laiką išliko tie patys, galima išvelgti ir keletą taktinių laikysenos pokyčių. Pirmajam etapui, trukusiam nuo septintojo dešimtmečio vidurio iki 1972 m., būdingas sąlyginai didelis atvirumas išeivijos atžvilgiu. Iš pradžių puoselėtos viltys, kad liberalioji išeivijos srovė kaip koks ešerys beatodairiškai griebis užmestą sovietų propagandos jauką, į kurią buvo įmaišyta nemaža dozė tautinius sentimentus kurstančių priedų.

Aštuntajame dešimtmetyje stiprėjant bendrai viešojo gyvenimo ideologizacijai ir išaiškėjus, kad kai kurios išeivijos jėgos siekia kultūrinius ryšius panaudoti režimo griovimui iš vidaus, pradinį režimo entuziazmą keitė atgyjanti ideologinė polemika. Viešai ir slaptai kovodamas prieš „Santaros-Šviesos“ pastangas perimti iniciatyvą kultūrinių ryšių srityje į savo rankas, sovietų režimas stengėsi į kultūrinį bendravimą įtraukti daugiau pavienių išeivijos kultūros veikėjų, kurie pirmiausia rūpinosi savo kūrybos pristatymu Lietuvoje ir nereiškė jokių pretenzijų daryti vienokią ar kitokią įtaką inteligentijai. Sovietų valdžia teikė prioritetą bendravimui su tais išeivijos menininkais ir mokslininkais, kurie mainais už sudarytas sąlygas pristatyti savo kūrybą tėvynėje nevengė viešai reikšti susižavėjimo sovietų Lietuvos kultūros pasiekimais ir rūpinosi jos propagavimu Vakaruose. Sovietų režimas ypač stengėsi į kultūrinio bendradarbiavimo programą įtraukti tuos išeivijos menininkus ir intelektualus, kurie buvo įgiję tarptautinį pripažinimą. Dailininkas Vytautas Kazimieras Jonynas, vienas iš avangardinio kino pradininkų Jonas Mekas

pasaulinio garso humanitarinės inteligentijos atstovai A. J. Greimas bei M. Gimbutienė aštuntajame-devintajame dešimtmetyje buvo dažni svečiai Lietuvoje, kur jiems buvo sudarytos sąlygos pristatyti savo kūrybinės ir intelektualinės veiklos rezultatus.

Šalia bendravimo su iškiliais išeivijos kultūrininkais kita perspektyvia „Tėviškės“ draugijos veiklos kryptimi aštuntojo dešimtmečio antrojoje pusėje laikytas darbas su išeivijos jaunimu. Palankias sąlygas įtraukti išeivijos jaunimą į kultūrinių ryšių programą sudarė ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje paskelbtas SSRS aukštojo ir specialaus mokslo ministro potvarkis, pagal kurį kasmet buvo galima priimti iki 25 lietuvių kilmės užsieniečių stažuotėms ar studijoms Lietuvos aukštosiose mokyklose, o Vilniaus universitetui leista rengti 6 savaitinių trukmės lietuvių kalbos kursus išeiviams. Norintys pasinaudoti šiomis galimybėmis išeivijos atstovai turėjo pereiti kelių pakopų atrankos procedūrą, kuri turėjo atsijoti potencialiai režimui pavojingus asmenis. Pirmas filtras, kurį turėdavo praeiti norintys studijuoti ar stažuotis VU JAV piliečiai (daugiausia lietuviai), buvo SSRS ambasados šioje šalyje antrasis sekretorius (nuo septintojo dešimtmečio pradžios į šias pareigas buvo skiriami lietuviai), kurio nuomonės ir informacijos apie kandidatus klausdavo LSSR URM. Vėliau kandidatus visapusiškai tyrė KGB, kuris rūpinosi ir atranką praėjusiųjų priežiūra.

Palankesnę atmosferą kultūrinių ryšių su išeivija plėtrai sukūrė naujo Sovietų Sąjungos lyderio Michailo Gorbačiovo pareiškimai apie būtinybę pertvarkyti sovietinę sistemą ir šaltojo karo įtampos mažinimo iniciatyvos. Vis dėlto iki pat 1989 m. išeivijos kultūros recepcija buvo ribojama. Nors išeivių meninė kūryba darėsi vis labiau prieinama, humanitarinių ir socialinių mokslų tekstai sunkiai skynėsi kelią į oficialų diskursą. Išskyrus M. Gimbutienės knygą „Baltai priešistoriniais laikais“, Lietuvoje iki 1989 m. oficialiai nebuvo išspausdinta daugiau nei vieno išeivijos filosofo, istoriko ar sociologo darbo.

Sovietų režimo politika tiesioginės kultūrinės komunikacijos su Vakarais atžvilgiu buvo nemažiau prieštaringa. Viena vertus, nuo septintojo dešimtmečio vidurio Lietuvoje Vakarų kultūros recepcijos galimybės pamažu didėjo: publikuojama daugiau ir įvairesnių grožinės literatūros kūrinių vertimų, dažniau atvyksta Vakarų šalių muzikiniai kolektyvai, plečiasi tiesioginiai ryšiai tarp Vakarų ir Lietuvos kūrybinės bei mokslinės inteligentijos atstovų, apie Vakarų kultūrą daugiau ir objektyviau rašoma kultūrinėje sovietų Lietuvos spaudoje. Kita vertus, prie naujų sąlygų operatyviai buvo priderinta ideologinės kontrolės sistema, įgalinusi gana efektyviai kontroliuoti Vakarų kultūros sklaidą.

Vėlyvuojū sovietmečiu leidybos planuose daugėjant Vakarų autorių knygų vertimų, o kino teatrų repertuaruose – Vakarų gamybos kinofilmų, buvo išstobulinta jų kupiūravimo ir perdirbimo technika. Be to, Vakarų literatūros vertimų oficialios leidybos plėtrą turėjo kompensuoti vis didesnis

priėjimo prie užsienio literatūros originalo kalba varžymas. Glavlito atstovai reguliariai lankydavosi bibliotekose, tikrindami, kaip jos vykdo specialią instrukciją „Dėl kapitalistinių šalių literatūros įsigijimo, saugojimo ir panaudojimo tvarkos“. Tokių reidų metu dar ir aštuntajame dešimtmetyje bibliotekose buvo nustatoma nemažai pažeidimų. Reaguojant į tai, devintojo dešimtmečio pradžioje buvo imtasi papildomų priemonių užsienio literatūros naudojimo kontrolei sustiprinti. Taigi *perestroikos* išvakarėse literatūros užsienio kalbomis skaitymo kontrolė buvo maksimaliai sustiprinta. Kita vertus, devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje pasirodė nemažai iki tol nutylėtų autorių kūrybos vertimų. Galima daryti prielaidą, kad norint bent iš dalies numalšinti didelį Vakarų kultūros alkį, režimo akyse mažesnė blogybė buvo ribota ir kontroliuojama jos recepcija per oficialius vertimus, nei tiesioginis kontaktas su originalu.

Iš audiovizualinių menų sąlyginai atviresni Vakarų kultūros laukui buvo muzikos, kino ir meninės fotografijos diskursai, o bene didžiausią izoliaciją nuo Vakarų įtakų patyrė teatras ir dailė. Vakarų dramaturgų pastatymai teatrų repertuare sudarė labai nežymią dalį. Antai net ir Kauno dramos teatras, skyręs daugiau dėmesio šiuolaikinei Vakarų dramaturgijai, per visą aštuntąjį dešimtmetį pastatė tik 5 šiuolaikinių Vakarų autorių pjeses, iš viso per tą laikotarpį teatre buvo parodyti 47 nauji spektakliai. Jau nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos dramos kūrinių aprobavimo teatrų pastatymams funkciją iš Glavlito perėmė Kultūros ministerijos repertuaro redakcinė kolegija. Išlikusiuose šios kolegijos posėdžių protokoluose nėra užfiksuotų atvejų, kad teatrų siūloma pjesė būtų atmesta remiantis tuo, jog tai ideologiškai nepriimtina šiuolaikinio Vakarų autoriaus pjesė. Todėl darytina prielaida, kad šiuolaikinė Vakarų dramaturgija buvo labiau ignoruojama pačių teatro režisierių nei blokuojama kontroliuojančių institucijų. Viena iš tokio požiūrio priežasčių galėjo būti tai, kad teatro režisieriai buvo rengiami Maskvoje, o jų tiesioginiai kontaktai su kolegomis Vakaruose iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos buvo labai reti. Aštuntajame dešimtmetyje LSSR Teatro draugija palaikė glaudesnius ryšius tik su Lenkijos teatro ir kino artistų sąjunga bei Prahos teatro institutu.

Labai nenoriai į viešąjį kultūrinį diskursą buvo įsileidžiami ir naujausi Vakarų dailės reiškiniai. Vakarų dailininkų parodos sovietmečiu Lietuvoje buvo rengiamos labai retai, leidžiamos monografijos tik apie žymiausius XIX amžiaus pabaigos dailininkus, daugiausia verstinės iš rusų kalbos. Aštuntajame dešimtmetyje pagaliau pripažinusi modernizmą dailėje, sovietų valdžia nepatinkamai sutiko devintojo dešimtmečio pradžioje Lietuvą pasiekusias pirmąsias postmodernaus meno raiškos formas. Tokios sąlygos buvo vienas svarbiausių veiksnių, lėmusių tai, kad lietuvių tapyba iki pat sovietų režimo žlugimo „buvo gerokai atsilikusi nuo dailės vyksmo Vakaruose: ten nuo šeštojo dešimtmečio ryžtingai pasukta postmodernistinio mąstymo ir jo raiškos linkme (svarbus

vaidmuo šiuo požiūriu tenka *minimalizmui* ir *popartui*); tuo tarpu Lietuvoje skleidėsi modernizmas“¹.

Septintajame dešimtmetyje gerokai suliberalėjo užsienio turistinių kelionių (pirmiausia, aišku, į komunistinio lagerio šalis) tvarka. Vis daugiau žmonių savo akimis galėjo pamatyti gyvenimą už geležinės uždangos. Tokia galimybė buvo sudaryta ir kai kuriems valdžios požiūriu patikimiems menininkams. Aštuntojo dešimtmetyje į kapitalistines šalis vadinamuoju žinybiniu kanalu kasmet išvykdavo 150-200 LSSR kultūros ir meno atstovų. Pamažu plėtėsi ir tarptautiniai moksliniai ryšiai. Aštuntajame dešimtmetyje į ilgalaikes mokslines stažuotes (10 mėnesių) Vakarų šalyse kasmet išvykdavo 15-20 aukštųjų mokyklų dėstytojų, maždaug pusė iš Kauno Politechnikos instituto. Panašus skaičius dėstytojų kasmet vykdavo ir į trumpalaikes mokslines komandiruotes ar konferencijas. Tuo tarpu daugumą į Lietuvos aukštąsias mokyklas ilgesniam laikui atvykstančių (stažuotis ar skaityti paskaitų) Vakarų šalių dėstytojų sudarė lietuviai išeiviai ir pavieniai mokslinių interesų lituanistikos srityje turėję užsieniečiai, beveik visi jie buvo VU svečiai. LSSR Mokslų akademijos institutų mokslininkai aštuntajame dešimtmetyje taip pat gavo ribotą galimybę užmegzti tarptautinius ryšius. Tačiau humanitarai iš MA institutų į Vakarus buvo išleidžiami itin retai, svečiai iš užsienio humanitariniuose institutuose taip pat dažniausiai būdavo tik iš soclagerio.

Skrupulinga vykstančiųjų į Vakarų šalis ir iš ten atvykstančiųjų atrankos tvarka, nustatyta aštuntajame dešimtmetyje, leido režimui smarkiai sumažinti galimas neigiamas tiesioginių kultūrinių ryšių pasekmes. Galutinį sprendimą dėl Lietuvos mokslininkų stažuotčių užsienyje ir užsieniečių stažuotčių Lietuvos aukštosiose mokyklose kiekvienu konkrečiu atveju priimdavo LKP CK, atsižvelgdamas į KGB nuomonę. KGB aktyviai dalyvavo ne tik atrenkant kultūrinės komunikacijos su Vakarais dalyvius, bet ir sekant atrankos barjerus praėjusius asmenis. Dirbant šį darbą, pagrindinis įrankis, žinoma, buvo agentūrinis tinklas, nuolat plečiamas ir tobulinamas. 2-oji valdyba, vienas svarbiausių LSSR KGB padalinių, vykdžiusių užsienio ryšių kontrolę, 1984 m. turėjo beveik 400 agentų, tarp kurių buvo daugiau nei šimtas kultūrinio elito atstovų: aukštųjų mokyklų dėstytojų, mokslinių institutų bendradarbių, žurnalistų, dailininkų, muzikantų, fotografų. Panaudojant juos, buvo renkama informacija apie KGB dominusius užsienio piliečius, jų politines pažiūras, įtartinus jų ryšius su Lietuvos gyventojais, taip pat per agentūrą mėginta daryti užsieniečiams atitinkamą politinį poveikį. Patikimiems KGB agentams buvo sudarytos žymiai palankesnės sąlygos vykti į mokslines komandiruotes ar kultūrinius renginius Vakarų šalyse. Nors KGB labiau domėjosi tikslųjų ir gamtos mokslų srities atstovų iš Vakarų ryšiais su kolegomis Lietuvoje (vadinamoji mokslinė-techninė žvalgyba ir kontržvalgyba), nepalikti nuošalyje ir

---

¹ A. Andriuškevičius, „Septintojo-dešimtojo dešimtmečių tapyba“, *Lietuvos dailės istorija*, Vilnius, 2002, p. 344.

humanitarai. Ypač aktyviai rinkta informacija apie Vakarų šalyse veikusias baltistikos studijų institucijas ir atskirus tyrinėtojus.